

τῆς Δαλματίας ἐν Πόλῃ. Ἐκ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἐν Κωνσταντινούπολει (ναὸς τῆς Θεοτόκου), ἐν Θεσσαλονίκῃ ('Ἄγιος Δημήτριος'), ἐν Ἀθήναις (τεμάχια ἔξ πλακῶν ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τριῶν ἄλλων ἐκ τοῦ περιβόλου τοῦ Ὡρολογίου τοῦ Κυρρήστου), ἐν τῇ περιοχῇ τῆς μονῆς Λουκοῦς (παρὰ τὸ Ἀστρος τῆς Πελοποννήσου), ἐν Μονεμβασίᾳ ('Ἄγια Σοφία') καὶ ἐν Μεθώνῃ. Ἐκ τῆς Μικρᾶς Ασίας ἐν Ἀσσω καὶ ἐκ τῆς Ηαλαϊστίνης ἐν Ιερουσαλήμ¹.

Πλὴν τούτων μέγαν πλοῦτον διακοσμητικῶν πλακῶν παρέσχον αἱ ἐν Δελφοῖς ἀνασκαφαὶ, καθ' ᾧς εὑρέθησαν ἑκατὸν ἔξ ἐν δλῷ τεμάχια, ὡν τὰ πλεῖστα, ώς ἀποδεικνύουσι: τὰ ὑπὸ τοῦ κ. Laurent δημοσιευθέντα, εἶναι ἔξαρέτου ἐργασίας.

Εἰς τὴν ἔξαριστωσιν τῆς χρονολογίας τῶν πλακῶν τούτων, ἥτις μέχρι τοῦδε δὲν εἴγε καθορισθῇ ἀσφαλῶς, μεγάλως συνέβαλεν ὁ Laurent, ὅστις ἔξ ἀφορμῆς τῶν ἐν Δελφοῖς εὑρεθέντων τεμαχίων διηυκρίνησε, μετὰ θαυμαστῆς κριτικῆς μεθόδου καὶ γνώσεως τῶν μνημείων, συστηματικῶς τὰς τοιαύτας πλάκας, τὰς προερχομένας ἐκ χωρῶν διαφορωτάτων.

Οἱ πρότερον περὶ τὴν τεχνοτροπίαν τῶν θωρακίων τούτων ἀσχοληθέντες Rochault de Fleury, Rossi, Cataneo, Garrucci καὶ Sacardo κατέληξαν εἰς γενικὰ συμπεράσματα, ἐπιτρέποντα ἡμῖν ὅπως κατατάξωμεν χρονολογικῶς τὰς πλάκας ταύτας εἰς τὴν Ε' καὶ Σ' ἑκατονταετηρίδα. Ἀκριβέστερον δ' ὁ Laurent καθορίζει τοὺς χρόνους καθ' οὓς ἐπεκράτουν, σημειῶν ῥητῶς δτὶ περὶ ωρισμένων ἔξ αὐτῶν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν μετὰ μείζονος ἀκριβείας τὴν ἐποχὴν εἰς τὴν ἀνήκουσιν. Οὕτω παρατηρεῖ δτὶ ἐκ τῶν θωρακίων τῶν ὑπερέων τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης μία μόνον πλάκῃ ἔχει θέμα ἀνάλογον πρὸς τὸ τῆς εἰκόνος 54. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ναὸς οὗτος πυρποληθεὶς ἀνεκαίνισθη κατὰ τὴν Ζ' ἑκατονταετηρίδα, ἡ πλάκῃ αὗτη ἀνήκει ἀναμφιβόλως εἰς τὴν πρώτην ἰδρυσιν τοῦ ναοῦ, ἥτις, ώς σαφῶς μαρτυροῦσι τὰ ἀρχαιότερα αὐτοῦ κιονόκρανα, ἐγένετο κατὰ τὴν Ε' ἑκατονταετηρίδα. Ωσαύτως καὶ ἐν Ἀθήναις πολυάριθμοι πλάκες ἐν τῇ Ἀκροπόλει καὶ παρὰ τὸ Ὡρολόγιον τοῦ Κυρρήστου ἀνήκουσιν εἰς τὴν Ε' ἑκατονταετηρίδα, κατὰ τὸν

¹ Laurent, Delphes chrét. ἐν Bul. Corr. Hell. XXIII σ. 247 κέ. "Οσον ἀφορᾷ εἰς τὰς ἐκ τῆς Πελοποννήσου πλάκας, αὗται τὸ πρῶτον γίνονται γνωσταὶ ὑπὸ τοῦ νεαροῦ ἀλλὰ διακεκριμένου τούτου βυζαντινολόγου, ὅστις ἐμελέτησε μετ' ἄκρας εύσυνειδησίας καὶ ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας τὰ ἐν Δελφοῖς καὶ Πελοποννήσῳ γραπτικὰ γλυπτά κοσμήματα.

έμπειρότατον περὶ τὴν χρονολογικὴν κατάταξιν τῶν χριστιανικῶν ἔργων τέχνης κ. Strzygowski.

Όμοιας τεχνοτροπίας πλάκῃ εὑρηται καὶ ἐν Ῥαβέννῃ, ἐν τῷ S. Giovanni Evangelista, ἀνάλογον δὲ θέμα πρὸς τὸ τῆς εἰκόνος ὅμοιον τῷ τῆς Ασσου, ἐν ναῷ ἀνήκοντι εἰς τὴν Δ' ἔκατονταετηρίδα, ως πιστοῦται ἐξ ἐπιγραφῆς εὑρεθείσης ἐν αὐτῷ. Ωσαύτως δ' ἐπὶ τῶν ἐκ πορφυρίτου καὶ λάσπιδος αὐτοκρατορικῶν σαρκοφάγων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, αἵτινες ἀνήκουσιν εἰς τὴν Δ' καὶ Ε' ἔκατονταετηρίδα, εὑρηται ὁ κύκλος καὶ ὁ σταυρὸς τῆς ὅπισθεν ὄψεως τῶν θωρακίων. Ἐκ τούτων ἐξάγεται: δτὶς τὸ θέμα, δπερ ἀπαντᾷ ὀνάγλυφον ἐπὶ τῶν θωρακίων τούτων, ἐνεργανίσθη ἦδη ἐνωρίς, ἀλλὰ κυρίως ἐπεκράτησε κατὰ τὴν Ε' ἔκατονταετηρίδα, παρατεινομένης τῆς χρήσεως αὐτοῦ ἐπὶ μακρόν. Μεταξὺ ὅμως τῶν πλακῶν τῆς Ε' καὶ τῶν μετέπειτα ἔκατονταετηρίδων παρατηροῦνται οὐτιώδεις διαφοραί. Οὕτως ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ τὸ ἀπλοῦν θέμα τῶν πλακῶν τροποποιεῖται, προστιθεμένων ἐν αὐτῷ καὶ ἀλλων κοσμημάτων. Καὶ ἄλλοτε μὲν προστιθενταί ἐκατέρωθεν ἀνὰ ἐν κηροπήγιον, ἄλλοτε δὲ τοὺς ἐκατέρωθεν σταυροὺς κοσμοῦσι καὶ βόδακες. Μεταγενέστερον δὲ τὸ ἐν τῷ μέσῳ μονογράφημα ἀντικαθιστᾷ βόδακές μέγας ἐν στεφάνῳ.

Ἐπέρχαν μεγάλην κατηγορίαν διακοσμητικῶν πλακῶν ἀποτελοῦσιν αἱ χρησιμεύουσαι πρὸς ἐπένδυσιν τῶν τοίχων, εἴτε ἐν τῇ προσόψει τῶν ναῶν, εἴτε ἐντὸς αὐτῶν εἰς τὰ καταφανέστερα μέρη. Τὸ συγκρίστερον θέμα τῶν πλακῶν τούτων, κατὰ τὴν Ε' ἔκατονταετηρίδα, εἶναι ὁ μονογραμματικὸς σταυρός, διτις εὑρηται εἴτε ἀπλοῦς εἴτε ἐντὸς κύκλου ἡ στεφάνη. Ἐκ τῶν πλακῶν τούτων ὑπάρχει τάξις τις, ἡς τὰ ὑποδείγματα ἔχρησιμοποιοῦντο πρὸς διακόσμησιν τῶν ἀμβώνων, ἔχοντα ἐν τοῖς κρατηπέδοις πλακίσια. Τοῦτο καθιστᾷ δῆλον καὶ τὸ σχῆμα τῶν περισωθέντων τεμάχιων, διότι ἄλλα μὲν εἶναι ὄρθογώνια ἄλλα δὲ ἔχουσι γωνίας ὀξείας· τῶν μὲν πρώτων ἐγίνετο χρῆσις πρὸς κόσμον τοῦ κυρίου σώματος τῶν ἀμβώνων, τῶν δ' ἄλλων πρὸς κόσμον τῶν ἐκατέρωθεν κλιμάκων. Προεπιμαρτυρεῖται δὲ τοῦτο καὶ ἐκ τῶν περισωθέντων μέχρι τοῦδε ὑποδειγμάτων ἀμβώνων, οἵτινες καίτοι πάντες ἀνήκουσιν εἰς μεταγενέστερους χρόνους, ὅμως εἶναι ἐκτισμένοι κατὰ τρόπον ἀνάλογον. Τοιοῦτοι εἶναι μάλιστα οἱ ἐν Ῥαβέννῃ καὶ Θεσσαλονίκῃ. Πλάκες ἀμβώνων εὑρέθησαν πολυπληθεῖς κατὰ τὰς ἐν Δελφοῖς ἀνασκαφάς, ὡσαύτως δὲ καὶ ἐν Ὀλυμπίᾳ. Τὰ τεμάχια ταῦτα τῶν πλακῶν παρέχουσιν ἡμῖν πολύτι-

μον συμβολὴν πρὸς ἀναπαράστασιν τῶν ἀριθμῶν κατὰ τὴν Ε' ἑκατονταετηρίδα, διότι εἶναι γνωστὸν ἄλλως ὅτι ἀκέραιοι ἀριθμοὶ ἐκ τῆς ἐποχῆς ταύτης δὲν περιεσώθησαν μέχρι τῶν χρόνων ἡμῶν.

Γ' πὸ τεχνικὴν ἔποψιν ἔξια μεζογονος προσοχῆς εἰναι: ἑτέρα κατηγορία διακοσμητικῶν πλακῶν, ὃν ὁ πλουσιώτατος διάκοσμος ἔχει ἀνατολικὴν προέλευσιν. Ο διάκοσμος οὗτος ἀποτελεῖται ἐκ συμπλεκουμένων φυλλωμάτων καὶ ἐξ ἑλίκων κυκλικῶν συνδεομένων πρὸς ἄλληλους καὶ κοσμουμένων ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ ρόδακων. Τὸ θέμα τοῦτο, δι' οὐ ἀπομιμοῦντα: τὰ ἐπὶ ὑφασμάτων κεντήματα, εὑρηται καὶ ἐπὶ ἑτέρων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἐπιστυλίων καὶ κιονοκράνων, πρὸ παντὸς ἐν Συρίᾳ. "Ἄριστον ὑπόδειγμα τοιαύτης συνθέσεως εἴται πλάξ τις ἐν Ταβέννῃ, ἐγένετο δὲ χρῆσις αὐτῶν κατὰ τὴν Ε' καὶ κατὰ τὴν Σ' ἑκατονταετηρίδα.

Τελευταία κατηγορία ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης εἰναι: τὰ ὑπέρθυρα καὶ αἱ παραστάδες τῶν θυρῶν καὶ τῶν παραθύρων. Τὸ συνηθέστερον θέμα ὅπερ ἦτο ἐν χρήσει ἐν αὐτοῖς εἶναι: ἡ τρίλοβος ἀκανθοῦς. Τοιαῦτα ὑποδείγματα περιεσώθησαν πολυάριθμα ἐκ πάντων τῶν κέντρων τοῦ χριστιανισμοῦ, τόσον ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὅσον καὶ ἐν τῇ Δύσει. "Ἐτερον θέμα οὐχ ἥττον τοῦ πρώτου σύνηθες εἶναι τὸ ἀποτελούμενον ἐξ ἀκτινωτῶν τροχῶν ἐναλλάξ καὶ ἑλίκων, οὐ γίνεται: χρῆσις κατ' ἐξοχὴν εἰς τὰς παραστάδας.

Αλλ' ὁ γλυπτὸς οὗτος διάκοσμος τῶν βασιλικῶν καὶ τῶν ἄλλων χριστιανικῶν μνημείων, κιονόκρανα, ἐπιθήματα, δρύφακτα, παραστάδες κτλ., τίθεται ἐν τῇ χριστιανικῇ τέχνῃ ἐν δευτέρῳ μοίρᾳ, διότι κυρίως ἐν αὐτῇ ἀνεδείχθη ἡ γραφική, μάλιστα δ' ἡ ψηφιδωγραφία, ὑποσκελίσασαι τὴν γλυπτικήν. Καὶ περὶ μὲν τῶν τοιχογραφῶν τῶν χρόνων τούτων μικρὰν ἀτυχῶς ἔχομεν γνῶσιν, διότι αὐτοὶ ὑποκείμενοι εἰς τὴν φθορὰν ἐνωρίς ἥδη ἐξηλείφθησαν ἐν τοῖς ὑπαιθρίοις ναοῖς, μόνον δ' ἐν ὑπογείοις μνημείοις διετηρήθησαν τοιαῦται χρονολογούμεναι ἀπὸ τῆς Ε' μέχρι τῆς Θ' ἑκατονταετηρίδος. Καὶ περὶ μὲν τῶν ἀπὸ τῆς Σ' καὶ ἐντεῦθεν θὰ γείνη λόγος ἐν οἰκείῳ τόπῳ, δσον δ' ἀφορᾶ εἰς τὴν ἐποχὴν περὶ ἣς πραγματεύμεθα σπουδαιόταται τοιχογραφίαι διετηρήθησαν ἐν τῇ λαμπρᾷ κατακόμῃ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἥτις πιθανώτατα περιέκλειε τὸν τάφον ἐπισημοτάτου ἀγίου ἢ μάρτυρος. Λί οὖν αὐτῇ εἰκόνες ἀνήκουσιν εἰς ἐποχὰς διαρρόσους, σπουδαιότεραι δὲ καὶ πολυπληθέστεραι εἶναι: αἱ ἀναγόμεναι εἰς τὴν ἀρχέγονον τέχνην, τὸ ἐν Κανᾶ θαῦμα, ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν πέντε ἄρτων κλ. Εἰς ἐν δὲ τῶν διαμερισμάτων τῆς κατα-

κόμης εὑρηνται: ἀλλαι τοιχογραφίαι διακρινόμεναι σαφῶς τῶν ἀνωτέρω καὶ ἀνήκουσαι εἰς τὴν Ε' ἑκατονταετηρίδα¹. Ἀπογράφεις ἐκ τῶν συνθέσεων τούτων αἱ πλείονες ἐγένοντο ἐξίτηλοι καὶ μόνον αἱ ἐπιγραφαὶ αὐτῶν σώζονται κατὰ χῶραν. Ἐκ τῶν σωζομένων πρωτευει: παράστασις τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ ἔπειρον τῶν ἀκρων παρίστανται δύο γυναῖκες ἀποβλέπουσαι πρὸς τὴν ἀντιθέτως ισταμένην πτερωτὴν μορφὴν ἔχουσαι παρ' αὐτῇ τὴν ἐπιγραφὴν "Ἄγγελος Κ(υρίο)υ" εἰς τὸ βάθος δ' εἰκονίζονται οἱ φυλάσσοντες τὸν τάφον στρατιῶται κατακείμενοι ὡς νεκροί. Περαπέρω τῆς παραστάσεως ταύτης εὑρηται ἐπέρα μορφὴ μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς Σίμων δὲ Πέτρος, ἀλλαχοῦ δὲ μορφὴ συντριβούσα δύο ἑρπετά, ἔχουσα πέριξ τὰς ἐπιγραφὰς ἐπὶ ἀσπίδα καὶ βασιλίσκον ἐπιβάσει καὶ [Χριστο]γανῶν ἄλπις². Τοιχογραφίαι παλαιαι εὑρέθησαν καὶ ἀλλαχοῦ, ίδιῃ ἐν Φοινίκῃ καὶ Καππαδοκίᾳ, εἴναι δρμως μεταγενέστεραι: τῶν ἐν τῇ ἀλεξανδρεωτικῇ κατακόμη.

"Ο, τι ίδικ χρωκτηρίζει τὴν περίοδον ταύτην τῆς γριστιανικῆς τέχνης, εἴναι ἡ ἐν τῇ διακοσμήσει τῶν ναῶν καὶ τῶν ἀλλων δημοσίων οἰκοδομημάτων αὗξουσα γρῆσις τῆς ψηφιδωγραφίας. Αἱ πρώται ἀρχαὶ τοῦ κλαδού τούτου τῆς διακοσμητικῆς εὑρηνται ἐν τῇ Ἀγαπολῇ, ἐνθα αὕτη ἐξυπηρέτει τὴν καλλιτεχνικὴν ἀντίληψιν τῶν ἐν αὐτῇ λαῶν πρὸ παντὸς ἐπιδιωκόντων τὴν ἐπιδειξιν καὶ τὴν ἐξωτερικὴν λαμπρότητα. Ἀλλὰ κυρίως αὕτη ἀνεπτύχθη εἰς καλλιτεχνίαν ἐν Ἑλλάδi. Ἔξ ἀρχαίων πηγῶν γνωρίζομεν, πόσον ἐνταῦθα προήχθη ἡ ψηφιδωγραφία, καίτοι δὲν περιεστώθησαν ἐν τῶν χρόνων τῆς ἀκρῆς ἐργα ἀντάξια τῶν ἀλλων Ἑλληνικῶν καλλιτεχνημάτων.

"Τπὸ Ἑλλήνων τεχνιτῶν διεδόθη ἡ ψηφιδωγραφία εἰς τὴν Ρώμην καὶ τὴν ἀλληλην Ἰταλίαν, ἐνθα ἐθεραπεύθη μετὰ πολλῆς στοργῆς. Κυρία αὕτης γρῆσις ἐγίνετο ἐν τῇ στρώσει τῶν δαπέδων, ἐκαλεῖτο δὲ τὸ σύστημα τοῦτο ίδικ μουσείωμα (musivum)³ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἐκ πλακῶν κανονικῶν σχημάτων δάπεδον τὸ καλούμενον λιθόστρωτον.

Κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς χρόνους ἡ γρῆσις τῶν ψηφιδωμάτων ἦτο μεγάλως διαδεδομένη, ἐκ τῶν πηγῶν δὲ τῶν χρόνων τούτων ἔχομεν

¹ Bayet, *Recherches pour servir à l'histoire de la peinture et de la sculpture etc.* σελ. 58.

² Αὔτοις σελ. 58—59.

³ "Λληλως μουσα, μουσάκιον κτλ.

πλείστας δοκιμαστικά μαρτυρίας περὶ τῆς μεγάλης αὐτῆς χρήσεως. Λί παραστάσεις τῶν ἐν τοῖς δαπέδοις ψηφιδωτῶν ἥσαν παικιλώταται, οὕτως εἰκόνιζον γεωμετρικὰ σχήματα, ἀπλὰ κοσμήματα, εἰκόνας καὶ σκηνάς τῆς ζώσης φύσεως, ἐπεισόδια τῆς μυθολογίας καὶ ιστορικὰ γεγονότα¹. Ἐκ τῶν καλλίστων ὑποδειγμάτων τοῦ εἰδους τούτου τῆς ψηφιδώσεως εἴναι τὰ εἰς τινας αἴθουσας τοῦ ἐν τῷ Βατικανῷ μουσείου ἐπιστρωθέντα καὶ συμπληρωθέντα ὑπὸ τῶν μουσειωτῶν τοῦ βατικανοῦ ἔργαστηρίου, ἃτινα ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀποτελοῦνται ἐξ ἑτερογενῶν εἰκόνων, εὔρεθεισῶν ἐν Ἑρμηνείᾳ Κενταύρων πρὸς Λαπίθας καὶ εἰς τὰ κράσπεδα συμπλέγματα θαλασσίων τεράτων καὶ Νηρηίδων. Αἱ συνθέσεις αὗται προέρχονται ἐκ διαφόρων τόπων καὶ δὴ αἱ μὲν κενταυρομάχαι εὑρέθησαν ἐν ταῖς Θέρμαις τοῦ *Orticulum*, ἐνῷ αἱ Νηρηίδες ἐκομίσθησαν ἐκ τῆς Σαβίνης.

Προσφιλῆ κατ' ἔξοχὴν θέματα ἐν ταῖς ψηφιδωγραφίαις παρὰ Ἑρμαίοις ἥσαν τὰ εἰκονιζόντα σκηνάς τοῦ Ἰπποδρόμου καὶ Ἀυριθέάτρου, τοιαῦτα δὲ παικιλώτατα, θηριομάχιῶν, μονομάχιῶν κ.τ.λ. εὔρεθησαν ἐν πάσαις σχεδὸν ταῖς χώραις τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας. Οὐχ ἡττον πολυπληθῆ περιεσώθησαν ψηφιδωτὰ ἐν οἷς εἰκονιζόνται σκηναὶ καθαρῶς ἀλληγορικαὶ.

Μεταξὺ τῶν πολυαριθμῶν ψηφιδωγραφιῶν τῶν ἀποκειμένων ἐν τοῖς μουσείοις τῆς Δύσεως διαπρέπει ἴδιχ διὰ τὴν δύναμιν τῆς συνθέσεως ὁ Βελλεροφόντης τοῦ μουσείου *Saint-Germain en Laye*. Η εἰκὼν εὔρηται ἐν δίσκῳ, ὁ υψηλὸς ἥρως παριστάται ἡμίγυμνος, φέρων μόνον χλαμύδα ὑπὸ τοῦ ἀνέρου κολπουμένην, ἐπιβαίνων τοῦ Πηγάσου, οὐ αἱ μεγάλαι πτέρυγες τανύονται ἐν ὄρμητικῇ πτήσει, καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς καταφέρων τὸ δόρυ κατὰ τῆς κάτωθεν τῶν ποδῶν τοῦ Πηγάσου Χιράρας. Ἐτερον ψηφοθέτημα, κάλλιστον διὰ τὴν τεχνικὴν ἐκτέλεσιν, εἴναι τὸ γνωστὸν διὰ τοῦ ὄνοματος «αἱ περιστεραὶ τοῦ Ηλιού», ὄνοματος δπερ ἀπεδόθη αὐτῷ διότι προφανῶς εἴναι ὄντιγραφον ἀλλού προγενεστέρου, δπερ περιγράψει ὁ Ἑρμαῖος συγγραφεὺς. Εύρεθεν ἐν τῇ ἐπαύλῃ τοῦ Ἀδριανοῦ ἀπόκειται νῦν ἐν τῷ καπιτωλιακῷ μουσείῳ καὶ παριστᾶται περιστερὰς ισταμένας εἰς τὸ χεῖλος ἀγγείου μετὰ λαβῶν (κανθά-

¹ Gerspach, *La Mosaïque* τελ. II κ. έ.

ρου) πλήρους ὅδατος, ἐξ οὐ μία πίνει ικύπτουσα. Ἐκ τῶν ἀλλων ψηφιδωτῶν τῶν εὑρεθέντων ἐν τῇ αὐτῇ ἐπαύλει ἀξιον θέας εἶναι ἐν παριστῶν οὐλαῖσαν βοῦν ἔρομον κατὰ λέοντος πειρωμένου νὰ κατασπαράξῃ τὸν μόσχον αὐτῆς. Ἡ φυσικότης τῆς σκηνῆς καὶ ὁ ἔντεγνος χρωματισμὸς καθιστῶσι τὸ ἔργον τοῦτο ἐν τῶν ἀξιολογωτάτων λειψάνων τῆς ἀρχαίας ψηφιδογραφίας.

Ἐκ τῶν μεγάλων καὶ πολυπρόσωπων συνθέσεων ἀξία μνείας εἶναι: ἡ ἐν Παλαιστρίνῃ (Πραχινέστῳ) εὑρεθεῖσα ἥδη κατὰ τὴν ΙΖ' ἑκατονταετηρίδα. Παριστᾷ δ' αὐτῇ τοπεῖον τοῦ ἀνω Νεῖλου μετὰ υποιδρίων, ἵον εὑρηνται πολυπληθῆ οἰκοδομήματα, ναοί, ἐπαύλεις καὶ δρύφακτα κεκαλυμμένα ὑπὸ φυλλωμάτων. Παρ' αὐτὰ ἐκτυλίσσονται σκηναὶ τοῦ ἀστικοῦ, τοῦ ἀγροτικοῦ καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ βίου. Ἐν τῷ ποταμῷ εὑρηνται πλοῖα ιστιοφόρα καὶ πλοιάρια ἐκ παπύρου, βράχοι δὲ καὶ καλαμῶνες εἶναι ἐγκατεσπαρμένοι παρὰ τὰς ὄχθας. Κροκόδειλοι καὶ ιπποπόταμοι νήχονται ἐν τῷ ὅδᾳ, ἐνῷ δὲ πληθὺς ποικίλων ζώων καὶ πτηνῶν εὑρηται καὶ ἐν τῇ ἔηρᾳ καὶ ἐν τῷ ποταμῷ, ἔτινα τοξεύουσι θηρευται ἐγκατεσπαρμένοι κατὰ διαστήματα. Ἐπιγραφαὶ δηλοῦσαι τὰ ὄνόματα τῶν ποικίλων ζώων εὑρηνται γεγραμμένα ἐν τῷ ψηφιδώματι, χαρακτηριστικὸν δ' εἶναι: δῆτι τὰ ὄνόματα ταῦτα εἶναι: ἐλληνικά¹.

Τοῦ πολυσυνθέτου τούτου ψηφιδωτοῦ καὶ τῶν σκηνῶν ὃς ἀπεικονίζει, ἐδόθησαν πλεῖσται δοκιμασίες² ἐξ αὐτῶν πιθανωτάτη φαίνεται ἡ τοῦ ἀβύζου Βαρθελεμύ, δοτις νομίζει δτι ἐν τῇ ψηφιδογραφίᾳ ταύτη παρίσταται: ἡ περιήγησις τοῦ Ἀδριανοῦ εἰς τὴν υδασον Ἐλεφαντίνην. Ως παρετήρησε νεώτερος τεχνοκρίτης³, καίτοι ἐν τῷ ψηφιδώματι αἱ ἐπιγραφαὶ εἶναι γεγραμμέναι: ἐλληνιστι, δημως τοῦτο δὲν δύναται: ν' ἀποδείξῃ, τὴν καταγωγὴν τοῦ τεχνίτου, διότι: ἡ γλῶσσα αὗτη ἐν Ἀράμη ἦτο γλῶσσα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου καὶ τῶν περὶ αὐτὸν, ἡ δὲ σύγκρισις τοῦ προκειμένου πρὸς ἔτερα ψηφιδωτὰ τῆς ἐπαύλεως τοῦ Ἀδριανοῦ μαρτυρεῖ παραπλησίαν τεχνοτροπίαν· λογικώτερον λοιπὸν εἶναι: ν' ἀποδώσωμεν τὸ ἔργον εἰς Ἀραμαϊκὸν μουσειωτήν, γενόμενον μετὰ τὴν περιήγησιν τοῦ Ἀδριανοῦ εἰς τὸν ἀνω Νεῖλον.

Ἄλλα πάντα ταῦτα τὰ ἔργα τῆς ψηφιδογραφίας καίτοι μαρτυροῦσι θαυμαστὴν δεξιότητα καὶ πολλὴν γνῶσιν τῶν κανόνων τῆς τέχνης,

¹ Gerspach, *La Mosaïque* σελ. 23.

² Λύτση.

δὲν δύνανται: νὰ νομισθῶσιν ὡς καλλιτεχνήματα ἐν τῇ κυρίᾳ τῆς λέξεως σημασίᾳ, εὐτυχῶς ὅμως περιεσώθησαν ἡμῖν καὶ ἀληθῶς ἔργα τέχνης ἐκ τῶν ἀρχαίων χρόνων, ἐν οἷς διαπρέπει: ἐξόχως τὸ πολυθρύλητον φηφιδωτὸν τοῦ μουσείου τῆς Νεαπόλεως τὸ εὑρεθὲν ἐν Πομπηίᾳ, τὸ παριστῶν μὲν τῶν μεγάλων τοῦ Ἀλεξανδροῦ πρὸς τὸν Δαρεῖον μάχην, πιθανώτατα τὴν παρὰ τὰ "Ἄρβηλα. Τὸ ὅλον ἔργον ἀποτελεῖται ἐκ τῆς κυρίας εἰκόνος τῆς μάχης καὶ ἐκ στενῆς κάτωθεν ταῖνίας, ὅλως ἀσχέτου, ἐν ᾧ εἰκονίζονται ποικίλα ὑδρόβια θηλαστικὰ καὶ πτηνά. "Ο, τι ἴδικ προκαλεῖ τὴν προσοχὴν ἐν τῷ φηφιδωτῷ τούτῳ, εἶναι ἡ εὐστοχωτάτη ἐκλογὴ τῆς σκηνῆς τῆς μάχης, ἥτις ἐμποιεῖ εἰς τὴν θεατὴν ἐκπληξιν διὰ τὴν ἀληθειαν καὶ τὴν φυσικότητα. 'Αρ' ἐνὸς ὁ Ἀλεξανδρος ἀνευ κράνους ἐπελαύνων διαπερᾷ διὰ τοῦ δόρατος εἰς τὰ στέρνα ἔφιππον σατράπην Ηέρσην, ὅστις ἀγωνιῶν πειρᾶται νὰ συγκρατήσῃ τὸ σπαράσσον αὐτὸν ὅπλον, ἀφ' ἑτέρου ἐν συγχύσει καὶ πανικῷ οἱ βάρβαροι ἀναστρέψονται, ὃν εἰς παρὰ τὸν πίπτοντα σατράπην ἀρπάζει: ἐκ τῶν χαλινῶν ἵππου ζητῶν νὰ ἀνέλθῃ ἐπ' αὐτοῦ πρὸς φυγήν, ἐνῷ ὅπισθεν αὐτοῦ ἡνίοχος μαστίζει τοὺς ἵππους ὄφρατος, μάτην πειρώμενος νὰ ἐξαναγκάσῃ αὐτοὺς εἰς δρόμον, περιπλακέντας ἐν μέσῳ πτωμάτων καὶ συντετριμμένων ὅπλων. 'Επὶ τοῦ ἄρματος ἑτέρος ἐπιφανῆς Ηέρσης (τινὲς εἴπον διὰ εἶναι αὐτὸς ὁ Δαρεῖος) ἀποβλέπει βλοσυρῶς πρὸς τοὺς ἐπιλαύνοντας μετὰ τοῦ Ἀλεξανδροῦ ἑταίρους καὶ διὰ τῆς χειρὸς οἵονει παραθυρούνει τοὺς περὶ αὐτὸν εἰς ἐσχάτην τινὰ ἀντίστασιν, ὅντως δ' ὅπισθεν προβάλλουσι τὰ μακρὰ δόρατα τῶν ἐν τῷ Βάθει Ηέρσην ἑτοιμα νὰ καταπέσωσι πρὸς ἀναχαίτισιν τῶν ἵππων. 'Ἐν τῷ συνόλῳ ἡ εἰκὼν εἶναι πλήρης Ζωῆς καὶ κινήσεως, δυναμένη νὰ παραβληθῇ πρὸς τοὺς πολεμικοὺς πίνακας τῶν νεωτέρων χρόνων. Εἶναι δ' ἀξία κατὰ τοῦτο μάλιστα λόγου, διὰ ἐν αὐτῇ πάντως περιεσώθη ἀντίγραφον πίνακος διὰ χρωμάτων μεγάλου "Ελληνος καλλιτέχνου. 'Ως παρετηρήθη ἡδη, ἐν τῷ φηφιδωτῷ τούτῳ ἡ ἀφθονία τῶν χρωμάτων μεριῶν καὶ ἡ κατὰ τοὺς κανόνας τῆς γραφικῆς διάθεσις τῶν φωτοσκιάσεων μαρτυρεῖ διὰ ὅ μουσειωτὴς κατὰ γράμμα ἀπειμόθη γραφικὸν πίνακα ἢ τοιχογραφίαν. Προσθέτως δὲ παρετηρήθη διὰ σύδευτικ τῶν τοιχογραφῶν (fresco) τῆς Πομπηίας παρουσιάζει τοιαύτην δύναμιν συνθέσεως καὶ καλλιτεχνικῆς ἀκριβείας, διὰ ἐπομένως ὁ μουσειωτὴς εἶχεν ὑπ' ὅψιν ἀντίγραφον ἑτέρου παλαιοτέρου ἐλληνικοῦ ἔργου τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς¹.

¹ Gerspach, *La Mosaïque* σελ. 30.

‘Η κοινή χρῆσις τῆς ψηφιδογραφίας ἐν πάσαις ταῖς χώραις τῆς αὐτοτεκρατορίας, καθ’ οὓς χρόνους ὁ χριστιανισμὸς ἡδραιοῦτο καὶ ἀπήλαυς πολιτικῆς προστασίας, ἐπέδρασε τὰ μέγιστα εἰς τὴν διακοσμητικὴν τῶν ναῶν τῆς νέας θρησκείας. Η ψηφιδογραφία ὡς διαρκεστέρα καὶ λαμπροτέρα τῆς ἀπλῆς γραφικῆς, ἦτο καὶ ὑπὸ πρακτικὴν ἔποψιν μᾶλλον σύμφορος πρὸς διακόσμησιν τῶν χριστιανικῶν ναῶν καὶ ἐφαίνετο συμβολίζουσα, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν πρώτων χριστιανῶν, τὸν θρίαμβον τῆς τέως τοσοῦτον ἀπειλῶς διωκομένης θρησκείας. Απὸ τῆς Δ’ ἑκατονταετηρίδος αὕτη ἀρχεται καθισταμένη ἐν τῇ χριστιανικῇ τέχνῃ ὁ πρώτιστος κλάδος τῆς διακοσμητικῆς. Εν ταῖς πλείσταις τῶν βασικικῶν αἰτίαις ίδρυθησαν τῇ ἀριστηρᾷ τοῦ Κωνσταντίνου, ἐγένετο χρῆσις ψηφιδωτῶν, πολλὴν δ’ ἐπέδειξεν οὗτος εὔνοιαν πρὸς τοὺς μουσειωτάς, ἀπαλλάξας τῆς φορολογίας καὶ ποικιλοτρόπως προστατεύσας. Οσον ἀριθμὸν εἰς τὴν τεχνικὴν ἐκτελεσιν ἡ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους ψηφιδογραφία καίτοι ἦτο ἐν τῇ γενικότητι συνέχεια τῆς ἀρχαίας, Βαθυικίως ἀπεριαριθμητὴ ἐκείνης μορφώσασα ίδίους τρόπους. Αἱ ψηφίδες ἔχουσαι σχῆμα μικρῶν κύβων (ἀθακίσκων) μεγέθους 5—10 χιλιοστῶν, ἀποτελοῦντο εἴτε ἐκ φυσικῶν μαρμάρων καὶ ἄλλων λίθων ποικίλων χρωμάτων, ἀτινα μετεγειρίζοντο πρὸ παντὸς διὰ τοὺς ἀνοικτοὺς χρωματισμούς, εἴτε ἐκ σμάλτου (email), εἰς δὲ ἐδίδον συνήθως σκιερὰ χρώματα. Βραδύτερον δ’ ὅτε ἐπεκράτησεν ἀντὶ τοῦ κυκνοῦ ἐδάφους (fond) τὸ χρυσοῦν, ἐγένετο χρῆσις καὶ κύβων ἐξ ὑελού εἰς ἣν ἐπέθετον λεπτότατον φύλλον χρυσοῦ καὶ ἐπεκάλυπτον δι’ ἑτέρου λεπτοῦ στρώματος ὑελού. Οἱ χρωματισμοὶ τῶν ψηφίδων συνήθως δὲν ἦσαν πολλοί, ἐκάστου δικινίου ἐξ αὐτῶν ὑπῆρχον τρεῖς ἢ πλείονες ἀποχρώσεις. Η συναρμογὴ τῶν ψηφιδωτῶν τῶν πρωτιστέων διὰ τὰ φατνώματα τῶν ναῶν δὲν ἐγένετο ἀπ’ εὐθείας, ἀλλ’ ἐν τοῖς ἐργαστηρίαις τῶν μουσειωτῶν συνήθως ἐπὶ καναθωτῶν συγκολλώμενα καὶ εἰτα μεταφέροντο ἐπὶ τῶν τοίχων, οἵτινες ἔφερον πλὴν τοῦ συνήθους χονδροκόκκου ἐπιγρίσματος καὶ δύο ἑτεραὶ ἐκ μαρμαροκονίας. Ὡν τὸ ἑτερον λεπτότερον ὃν ἐγρησίμενεν δύος ἐπ’ αὐτοῦ στερεώνται αἱ ψηφίδες. Κατωτέρῳ ἐν τῇ ἐκθέσει τῶν ποικίλων ψηφιδωτῶν τῆς βυζαντιακῆς τέχνης θὰ λάθωμεν ἀφορμὴν νὰ ἐπανέλθωμεν πολλάκις εἰς τὴν τεχνικὴν ἐκτελεσιν, νῦν δ’ ἀρχοῦσι ταῦτα πρὸς γνῶσιν τοῦ τρόπου καθ’ ὃν ἐτοποθετοῦντο αἱ τοιαῦται συνθέσεις ἐν τοῖς ναοῖς.

Τὸ ἐπισημότατον μνημεῖον ἐκ τῶν χρόνων τοῦ Κωνσταντίνου, ἐν ᾧ

εύρισκομεν τὴν ψηφιδωγραφίαν ἐν πάσῃ αὐτῇς τῇ λαμπρότητι, εἶναι τὸ μαυσώλειον τῆς Κωνσταντίνης (Santa Costanza)¹. Ἐκ τῶν πολυαριθμων συνθέσεων, αἵτινες ἀρχικῶς ἐκάλυπτον τὸν ἐν τῷ μέσῳ τρούλον, τὴν ἡμικυλινδρικὴν ὁροφὴν τοῦ κυκλικοῦ περὶ τὸν τρούλον διαδρόμου, τὰς πέριξ κόγχας καὶ τὰ φατνώματα, πολλαὶ ἡφανίσθησαν· νῦν σώζονται αἱ τοῦ διαδρόμου καὶ δύο κογγῶν. Ἰδίχ γαρακτηριστικὸν τὸν ψηφιδωτὸν τούτων εἶναι δτι τὰ θέματα εἶναι εἰλημμένα ἐκ τῆς ἀρχαῖας διακοσμητικῆς, σποράδην δ' ὑπολανθάνει ἡ χριστιανικὴ συμβολικὴ ἐν αὐτοῖς. Τοιαύτη, δ' εἶναι ἡ ἀναλογία τοῦ διακόσμου πρὸς τὸν ἀπαντῶντα ἐν ἄλλοις ῥωμαϊκοῖς μνημείοις, ὥστε ἐπὶ μακρὸν ἐνομίζετο τὸ μαυσώλειον τοῦτο ὡς ναὸς τοῦ Βάκχου. Ἀληθῶς δέ, ὡς ἀπεδείχθη ὑπὸ ἀνδρὸς ἀσχοληθέντος εἰδικῶς εἰς τὴν μελέτην τοῦ μνημείου τούτου², τὸν κεντρικὸν τρούλον ἐκάλυπτε μεγάλη σύνθεσις εἰκονιζούσα θρίαμβον τοῦ Βάκχου μετὰ τῆς συνήθους αὐτῷ ἀκολουθίας, τῶν Σατύρων, τῶν Μαινάδων κτλ.

Ἐκ τῶν νῦν σώζομένων ἀκεραίων ψηφιδωτῶν ἀξιολογώτεροι εἶναι τὰ καλύπτοντα τὴν ὁροφὴν τοῦ κυκλικοῦ διαδρόμου, ἂτινα διαιροῦνται εἰς ἔνδεκα τμήματα. Τὰ θέματα πάντων εἶναι ἀνάλογα, ποικιλαὶ διακοσμητικαὶ εἰκόνες, ἐν αἷς ἐγκατασπείρονται μορφαὶ ἀνθρώπων ἐν δίσκοις, πτηνῶν, ἀνθέων καὶ ἀγγείων μετὰ περισσῆς καλαισθησίας διατεθειμένων κατὰ τὸ σύστημα τῆς ἀρχαῖας διακοσμητικῆς. Η γριστικηνικὴ ἴδεα ὑπολανθάνει εἰς δύο μόνον τμήματα, ἔνθα ἐν συμβολικῇ ἐννοίᾳ εὑροται παράστασις τρυγετοῦ. Ἐκ τῶν δύο τούτων ψηφιδωτῶν τὸ ἔτερον παρουσιάζει μείζονα συνθετικὴν δύναμιν καὶ γάριν, δυνάμενον νὰ παραβληθῇ πρὸς τὰς ἀριστὰς τοῦ εἰδους τούτου συνθέσεις, δσαι περιεσώθησαν μέχρις ἡμῶν. Ἀποτελεῖται ἐκ κλιματίδων ἀμπέλου πολυσχιδῶν μετὰ φύλλων καὶ σταφυλῶν. Ἐπὶ τῶν κλαδίσκων εὑρηνται συμμετρικῶς πτηνὰ καὶ μικραὶ γυμναὶ μορφαὶ τρυγῶσαι τὰς σταφυλάς, ἐνῷ παρὰ τὰ κράσπεδα εἰκονιζονται ἔτεραι σκηναὶ τοῦ τρυγετοῦ, ἀμαξαὶ πλήρεις σταφυλῶν συρόμενα: ὑπὸ βοῶν καλλ.. Ἐν τῷ μέσῳ τῶν κλιματίδων καὶ ἐν δίσκῳ σχηματιζομένῳ ὑπὸ κλάδου ἀμπέλου εὑρηται προτομὴ κατ' ἐνώπιον ἀγένειος.

¹ Ήερὶ αὐτοῦ ἦδε ἀνωτέρῳ σελ. 42 καὶ εἰκόνα 25.

² Muntz, Note sur les mosaïques chrétiens d'Italie. Revue Archéologique 1875 καὶ 1878. Πρβλ. Gerspach, *La mosaïque* σελ. 34.

Ἐν πᾶσι τοῖς ψηφιδωτοῖς τοῦ μαυσωλείου τῆς Κωνσταντίνης καθορᾶται σαρῶς, πόσον ἐν τῇ διακοσμήσει ἐπεκράτει τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας τέχνης, ἣν εἰ καὶ ἐν παρακυῆ παρείχεν δύνατος εἰσέτι ἔργα μαρτυροῦντα καὶ δύναμιν καὶ γνῶσιν τῶν κανόνων τοῦ καλοῦ.

Εις τὴν αὐτὴν δ' ἐποχὴν ἀνάγονται καὶ τὰ πλεῖστα τῶν ἐν ταῖς κατακόμβοις εὑρεθέντων ψηφιθετημάτων, ὅτινα ἔχουσι θέματα συνήθως ἀλληγορικὰ καὶ συμβολικά, ἐν οἷς πρωτεύουσι τὸ θαῦμα τοῦ Δανιήλ. ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου, ἡ ἵασις τοῦ παραλύτου κ.λ. Τὰ πλεῖστα δριμιώτῶν ἔργων τούτων εἶναι μετρίας τέχνης, τινὰ δ' αὐτόγρημα βαναυσουργήματα καὶ μόνον σποράδην εὑρηνται: ψηφιδωταὶ σίκουες δυνάμεναι νὰ παραβληθῶσι πρὸς τὰς συνθέσεις τοῦ μαχιστωλείου τῆς Κωνσταντίνης, παραβληθῶσι πρὸς τὰς συνθέσεις τοῦ μαχιστωλείου τῆς Αγίας Πούδεντιανῆς (San Pudenziana) ἔργον, διπερ ἀποναστοῦνται τὰς καθαρῶς χριστιανικῆς ψηφιδωγραφίας εἶναι τὸ λαμπρὸν τοῦ ναοῦ τῆς Αγίας Πούδεντιανῆς (San Pudenziana) ἔργον, διπερ ἀποναστοῦνται τὰς καθαρῶς χριστιανικῆς τέχνης.

Η βασιλική τῆς ἡγίας Πουδεντιανῆς, ἡς ἀποχῶς αἱ πολλαπλαὶ διακεναι παρεμόρφωσαν τὸ ἀρχικὸν διάγραμμα, κατὰ τὴν παράδοσιν θεωρεῖται ὡς τὸ ἀρχαιότατον χριστιανικὸν λεφόν τῆς Ρώμης, ἰδρυθὲν ἐπὶ τῆς Θέσεως τοῦ οἴκου τοῦ Ξενίσαντος τὸν ἀπόστολον Πέτρον συγκλητικοῦ Πουδεντίου. Τὸ πρῶτον ὅμοιος μνημονεύεται ἡ βασιλικὴ αὕτη κατὰ τὸ ἔτος 499. Ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ αὐτῆς διακόσμου περιεσώθη μόνον ἡ τὴν κόγχην τοῦ μεγάλου μύακος καλύπτουσα ψηφιδωτὴ σύνθεσις καὶ τινα λείψανα ὄμοιας ἐπιστρώσεως ἐν τῷ δαπέδῳ. "Οσον ἀριθμὸν εἰς τὴν χρονολόγησιν τῆς συνθέσεως τοῦ μύακος, ὑπῆρξαν πολλοὶ οἱ ισχυρισθέντες αὗτη ἀνήκει εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, τὴν 5' ἢ 7' ἐκατονταετῆριδα, ἀλλ' οἱ εἰδικώτερον ἐγκύψαντες εἰς τὴν μελέτην τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Ρώμης, ἐν οἷς προεξάρχει ὁ κλεινὸς I. B. de Rossi, ἀδιστάκτως ἀποφαίνονται διε τὴ σύνθεσις κατὰ τὸ πλεῖστον αὐτῆς μέρος ἀνέργηται εἰς τὰ τελην περίπου τῆς Δ' ἐκατονταετηρίδος καὶ ἀκριβέστερον εἰς τοὺς χρόνους τοῦ ἐπισκόπου Σιρικίου (384 — 398). Λέγομεν δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος, διότι τὸ ψηφοθέτημα ὑπέστη ἐπισκευάς οὐσιώδεις κατὰ τὸ δεξιὸν μάλιστα ἀκρον καὶ τινας προσθήκας. Τὸ ἄνω μέρος τῆς συνθέσεως ἀποτελεῖ οὐρανὸς νεφελώδης, ἐν ᾧ εὑργνται κατὰ σειρὰν κολοσσαῖς αἱ εἰκόνες τῶν τεσσάρων συμβόλων τῶν Εὐαγγελιστῶν, ὁ ἄγγελος,

ὁ πτερωτὸς λέων, ὁ πτερωτὸς βοῦς καὶ τελευταῖος ὁ ἀετός, πάντα ἐν προτομῇ, ἐν τῷ μέσῳ δὲ μέγας σταυρός, ὅστις εἶναι πιθανώτατα προσθήκη μεταγενεστέρων χρόνων. Κάτωθεν τῶν συμβόλων τούτων εὑρηται ἡμικυκλικόν τι οἰκοδόμημα ἐν εἴδει στοᾶς, ἀνωθεν δὲ τῆς στέγης αὐτοῦ διαγράφονται ἐν τῷ ὄριζοντι ποικίλα κτίρια οἷοντες ὑποδηλοῦντα πόλιν, ἔχοντα ἐν τῷ μέσῳ καὶ πλησιέστερον πρὸς τὴν στοὰν κωνοειδῆ λόφου, ἐφ' οὗ βασίζεται ὁ μέγας σταυρὸς περὶ οὗ ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος. Εἰς τὸ κέντρον τῆς ἡμικυκλικῆς στοᾶς καὶ κάτωθεν τοῦ λόφου, ἐπὶ θρόνου

Eik. 55. Ψηφιδωτὸς ἐκ τῆς Ἀγίας Ποντιανῆς (Schultze).

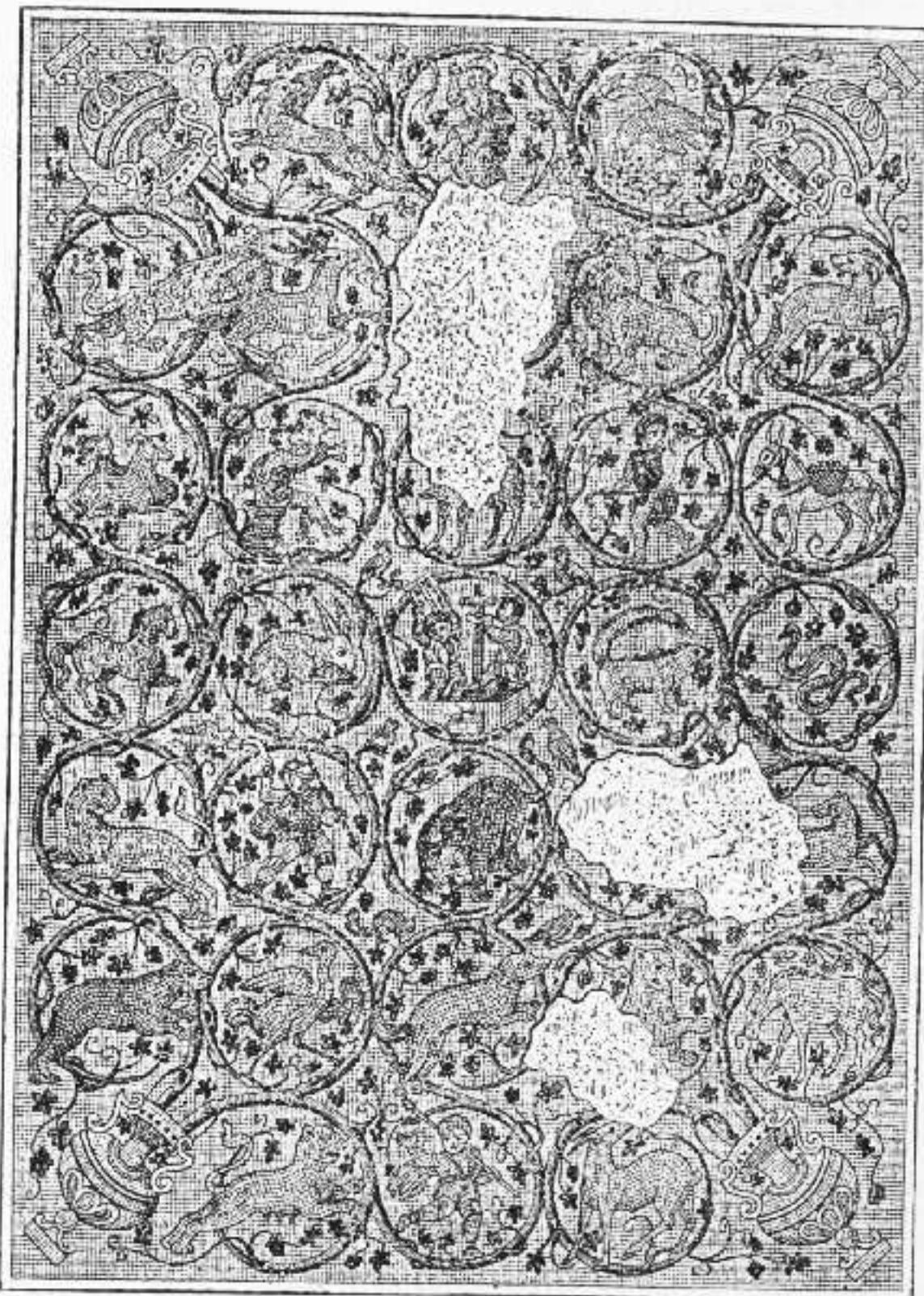
μεγάλου μεθ' ὑψηλοῦ ἐρεισινώτου, κάθηται ὁ Χριστὸς κατ' ἐνώπιον εὔσωμος καὶ μεγαλεῖος, βραχὺ ἔχων τὸ γένειον καὶ κόμην μακρὰν κατερχούμενην πρὸς τοὺς ὄμοις, φέρων δὲ περὶ τὴν κεφαλὴν τὸν στέφανον τῆς δόξης (ἄλως, nimbus). Ἡ περιβολὴ αὐτοῦ εἶναι ἀρχαῖκή, ποδήρος χιτῶν καὶ ἱμάτιον καλύπτον τοὺς ὄμοις, ἀλλ' ἀφίνον ἀσκεπὲς τὸ στῆθος, ἀναδιπλούμενον δ' ἐπὶ τῆς ὄσφύος καὶ καταπίπτον μέχρι τῶν γονάτων· εἰς τοὺς πόδας φέρει πέδιλα κατὰ τὸν ἀρχαῖον τρόπον. Τὴν δεξιὰν αὐτοῦ χεῖρα ἔκτείνει ὁ Χριστὸς εἰς εὐλογίαν, ἐνῷ διὰ τῆς ἀριστερᾶς φέρει ἐπὶ τοῦ γόνατος αὐτοῦ ἐρειδόμενον βιβλίον ἀνοικτόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφὴ DOMINUS CONSERVATOR ECCLESIAE PUDENTIANAE. Ὁ θρόνος ἐφ' οὗ κάθηται εἶναι δυσαναλόγως μέγας, φέρων ποικίλας γλυπτὰς καὶ τορείας, ἐκκατέρωθεν δ' αὐτοῦ καὶ χαμηλότερον εὑρηται:

ήμων καθημενοι ἔξι μὲν ἐντεῦθεν, πέντε δὲ ἐκεῖθεν τῶν μαθητῶν, (ἐνδεδυμένοι κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου τρόπον), ἔξι ων ἀμέσως παρὰ τὸν Ἰησοῦν οἱ δύο κορυφαῖοι Πέτρος καὶ Παῦλος, οὗτος μὲν ἔχων μέλανα βραχὺν τὸν πώγωνα, ἐκεῖνος δὲ λευκὸν καὶ μακρότερον. Η στάσις καὶ ἡ περιβολὴ τῶν μαθητῶν εἶναι φυσικωτάτη καὶ μετὰ καλαισθησίας ἐμποιούστης ἔξαιρετακὴν ἐντύπωσιν. "Ἄγωθεν αὐτῶν καὶ παρὰ τοὺς δύο κορυφαίους ἀποστόλους ἴστανται ἐστραμμέναι πρὸς τὸν Ἰησοῦν αἱ δύο μάρτυρες καὶ θυγατέρες τοῦ Πουδεντίου, Πουδεντιανὴ καὶ Πραξεδὴ, φέρουσαι πάπλους μετὰ καλύπτρας καὶ ἐκτείνουσαι πρὸς αὐτὸν ἀνὰ ἓνα στέφανον, σύμβολον τοῦ μαρτυρίου αὐτῶν. Παρὰ δὲ τὸν ἀπόστολον Πέτρον ἴσταται ἐκτείνων τὴν χεῖρα ἐν σχήματι ἰκετευτικῷ πρὸς τὸν Ἰησοῦν, πρεσβύτης περιβεβλημένος τὴν φωμαῖκὴν τήβεννον, δοτις βεβαίως εἶναι ὁ συγκλητικὸς Πουδέντιος.

Τοιαύτη εἶναι ἡ παράστασις τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Πουδεντιανῆς βασιλικῆς εἰς τὴν σύνθεσιν αὐτοῦ ὁ καλλιτέχνης πάντως ἐνεπνεύσθη ἐκ τῆς Ἀποκαλύψεως. Τοῦτο καθιστᾶται σαφές ἡ ἀπεικόνισις τῶν οἰκοδομημάτων, τοῦ λοφίσκου καὶ τῆς στοᾶς, ἀνταποκρινομένη πρὸς τὸ ἐδάφιον· καὶ ἀπίγρεγκέ με (δ ἄγγελος) ἐν πνεύματι ἐπὶ ὅρος μέγα καὶ ἐδειξέ μοι τὴν πόλιν τῆς ἀγίας Ἱερουσαλήμ (Ἀποκαλ. ια', 10), ώσαύτως ἀναρέφοντας εἰς τὰς ἐν τῇ Ἀποκαλύψει ἀλληγορίας (αὐτόθι) αἱ πύλαι· τῆς στοᾶς, ὁ θρόνος τοῦ Χριστοῦ κτλ.. Ἀλλὰ τὸ ψηφιδωτόν τοῦτο κατέστη πολυθρύλητον πρὸ παντὸς διὰ τὴν καλλιτεχνικὴν αὐτοῦ ἐντέλειαν, μοναδικὴν ἐν τῇ χριστιανικῇ ψηφιδογραφίᾳ. Ἐν αὐτῷ καίτοι τὸ θέμα εἶναι ἀκραιφνῶς χριστιανικόν, δικαὶος δοσοῦ ἀρροφόρος εἰς τὴν τεχνικὴν ἐντέλεισιν διαβλέπει τις δτι ὁ μουσειωτὴς οὐ μόνον ὑπὲρ πάντα ἀλλον τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς ἐτήρητε πᾶν δτι καλὸν ἀνέδειξεν ἡ ἀρχαία ψηφιδογραφία, ἀλλ' δτι ἐν πολλοῖς καὶ ὑπερηκόντισε τὰ πρότυπα τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς, διαγράψας εἰκόνας πλήρης ζωῆς καὶ ἀληθείας, εἰκόνας αἵτινες οὐδὲν ἔχουσι τὸ ἀνάλογον ἐν τῇ χριστιανικῇ τέχνῃ τοῦ Μεσοιώνας.

Περὶ τῆς διαδόσεως τῆς ψηφιδογραφίας κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐν ταῖς γώραις τῆς Ἀνατολῆς ἔχομεν μαρτυρίας ἀπογράψας, πλὴν ἀτυχῶς ἐξαιρέσει τοῦ μεγάλου ψηφισθετήματος τῆς Τύρου, περὶ οὗ ἀμέσως κατωτέρω, δὲν περιεσώθησαν ἐτερα ἔχοντα χαρακτῆρα καθαρῶς χριστιανικόν, δυνάμενα ν' ἀναγνωστιν ἀποφαλῶς εἰς τὴν Δ' ἐκατονταετορίδα. Τὸ μόνον ἀλλὰ λαμπρότατον τεκμήριον τῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀναπτύξεως τῆς ψηφιδογραφίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἶναι τὸ

ἀνευρεθὲν ἐν τοῖς ἔρειπίοις ναοῦ τινος ἐν μικρῷ πολισματὶ παρὰ τὴν Τύρον καλουμένῳ Κάθρ-Ιράν. Τοῦτο ἡνεγκον εἰς φῶς κι ἐν τοῖς τόποις τούτοις τῆς Φοινίκης ἀνασκαφαί, κι γενόμεναι ὑπὸ τοῦ γνωστοτάτου σημιτολόγου Renan, αἵτινες ἀπεκάλυψαν ὅλοκληρον τὸ δάπεδον χρι-

Eἰκ. 56. Ψηφιδωτὸν δάπεδον ἐκ Φοινίκης (Bayet).

στιανικοῦ ναοῦ ἀποτελούμενον ἐκ ψηφιδώσεως. Τὸ μῆκος αὐτοῦ ὑπερβαίνει τὰ δεκατέσσαρα μέτρα, ἀποσπασθὲν δὲ μετὰ πολλῆς δυσχερείας μετεκομίσθη ἔκτοτε εἰς Ἰ'αλλίαν. Ἐκ τῶν ποικίλων συνθέσεων αἵτινες ἀπαρτίζουσι τὸ ὅλον τοῦ δαπέδου ίδικ ἐξέχει μία μεγάλη τετράγωνος, ἥτις ἔκειτο παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ ναοῦ, ἔχουσα περιθώριον ἐκ γεωμε-

τρικῶν κοσμημάτων. Τὸ θέμα αὐτῆς συνίσταται ἐκ τεσσάρων ἐν ταῖς γωνίαις ἀγγείων κομφοτάτων καὶ μετὰ λαβῶν, ἐξ ὧν ἐκφύονται ἄνα δύο κλάδοι ἀμπέλου, διασχιζόμενοι εἰς ἄλλους μικροτέρους μετὰ λεπτῶν μίσχων καὶ φύλλων, συγκατίζοντες δὲ κατὰ τρόπον τεχνικώτατον κύκλους, τριάκοντα καὶ ἑναὶ ἐν ὅλῳ, δι' ὧν πληροῦται· τὸ δάπεδον καὶ ἐν οἷς εὑρηται ποικίλαι εἰκόνες καὶ σκηναί, μετὰ περιστῆς καλαισθησίας καὶ ἀρμονίας διατεταγμέναι.

Τὸ ὅλον τῆς συνθέσεως διαπνέει οὐδεστη χάρις καὶ φιλοκαλία, ἡ δ' οἰκονομία καὶ ἡ διάταξις τῶν εἰκόνων μαρτυρεῖ τὴν μεγάλην δεξιότητα τοῦ μουσειωτοῦ καὶ τὴν ἔξοικείωσιν αὐτοῦ πρὸς δισχερέστατα διακοσμητικὰ θέματα. Ως ἐκ τῆς παρατεθειμένης εἰκόνος δείκνυται, τοὺς πλείστους τῶν δίσκων πληροῦσι παραστάσεις ποικίλων θηλαστικῶν καὶ πτηγῶν ἐν στάσεσι φυσικωτάταις. Μεταξὺ αὐτῶν ἐγκατέμιξεν ὁ μουσειωτὴς καὶ τίνας εἰκόνας ἀνθρώπων κατὰ κανονικὰ διαστήματα· οὗτως ἐν τῇ τρίτῃ σειρᾷ τῶν δίσκων, ἐντεῦθεν μὲν παρίσταται παῖς καθήμενος καὶ αὐλῶν, ἐκεῖθεν δ' ἔτερος σύρων δι' ιμάντος ὅνον φέροντα κοφίνους. ἐν δὲ τῷ κέντρῳ εὑρηται ἔτερα σκηνή, ἥτις πιθανῶς ἔχει χαρακτήρα συμβολικόν. Παρίσταται δηλαδὴ πιεστήριον σταφυλῶν, ὑπηρετούμενον ὑπὸ δύο νεανίσκων, εἰκὼν ἥτις ἀναμιμνήσκει τὰς ἀναλόγους ἐν τῷ μουσωλείῳ τῆς Κωνσταντίνης. Οὐτοί οὖτε λανθάνει ἐν τῷ θέματι τούτῳ γριστιανικὴ ἴδεα, εἶναι πιθανώτατον, ὡς καὶ ἐν τῇ ὅλῃ συνθέσει, ἐν ᾧ ἡ τὰς τῶν τεσσάρων δοχείων ἐκφύόμενα κλήματα δυνατὸν ν' ἀναφέρωνται εἰς τὴν ἀμπέλον τῆς παραβολῆς τοῦ Χριστοῦ, οὐχ ἥτιον δὲν ἀποκλείεται ἡ γνώμη ὅτι τὸ ψηφίδωρικα ἔχει χαρακτήρα ἀπλῶς διακοσμητικὸν ἀνευ θρησκευτικῆς ἐννοίας¹. Επερχεται δὲ δύο μορφαὶ ἀνδρῶν νεαρῶν ἀντίστοιχοι εὑρηντο εἰς τὰς κάτω σειρᾶς τῶν δίσκων, ὧν ἡ μία ἐγένετο ἐξιτηλος, ἡ σφέρωμένη παριστάθη θηρευτήν· ἐν δὲ τῷ μέσῳ τῆς τελευταίας σειρᾶς τῶν δίσκων παρίσταται ἀλληλη μορφὴ ἔχουσα ἀντίστοιχον ἔτεραν τῆς πρώτης σειρᾶς τῶν δίσκων.

Ἐκ τῶν ἀλλων συνθέσεων τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ ἔξιαι λόγου εἶναι: αἱ κατέχουσαι τὰ ἐκατέρωθεν πλευρά, ἔχουσαι σχῆμα παραλληλογράμμων, ἀποτελούμεναι δ' ἐκ δίσκων ἀνὰ δύο διατεταγμένων, περιεχόντων προτομὰς ἀνθρωπίνους καὶ εἰκόνας ζῴων. Οἱ ἀριθμὸς τῶν δίσκων τούτων εἶναι ἐν ὅλῳ ἑβδομήκοντα τέσσαρες, ἐξ αὐτῶν δ' ιδίᾳ ἐφελκύουσι

¹ Bayet, *Recherches* σελ. 78.

τὴν προσοχὴν δώδεκα ἐμπειριέχοντες τὰς μορφὰς τῶν προσωποιηθέντων μακεδονικῶν μηνῶν μετὰ τῶν ὄνομάτων αὐτῶν γεγραμμένων ἐλληνιστί. Πάντες οὗτοι κατ' ἐνώπιον βλέποντες ἔχουσι ἀγένειον νεαρὸν πρόσωπον, εἰναὶ ἐνδεδυμένοι διὰ χιτῶνος καὶ λινατίου καὶ τινες ἔχουσιν τὴν κεφαλὴν ἐστεμμένην διὰ στεφάνου. Εἰναις δ' αἱ εἰκόνες αὗται πολύτιμοι: ίδιχ διὰ τὴν ιστορίαν τῆς εἰκονογραφίας τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ βυζαντιακοῦ ἡμερολογίου. Οὐχ ἡττον ἄξιοι λόγου εἰναις τέσσαρες ἔτεροι δίσκοι, ἐν οἷς παρίστανται κατὰ τρόπον ἐμφαντικὸν αἱ τέσσαρες ὥραι τοῦ ἔτους. Ἐκ τούτων ὁ μὲν χειμῶν εἰκονίζεται ἔχων τὴν κεφαλὴν περιβεβλημένην διὰ καλύπτρας καὶ φέρων ἀγγεῖον μετ' ἀνθρακιᾶς ἐν εἴδει πυραύνου, τὸ δ' ἔαρ συμβολίζεται: διὰ τῶν ἀνθέων, δι' ὧν εἰναὶ ἐστεμμένον καὶ τοῦ μειδιῶντος αὗτοῦ προσώπου αἱ ἔτεραι δύο μορφαὶ τοῦ θέρους καὶ τοῦ φθινοπώρου δὲν ὑποδηλοῦσι τὸν χαρακτῆρα αὐτῶν δι' ὥρισμένου τινὸς συμβόλου. Πάσαι αἱ ὥραι αὗται διακρίνονται τῶν ἀλλων προτομῶν καὶ διὰ τῶν πτερύγων ἃς φέρουσιν. Αναμιξὶ μετὰ τῶν μηνῶν εὑρηνται ώσαύτως πεπροσωποιημένοι οἱ τέσσαρες κύριοι ἀνεμοί, ἐν προτομῇ κατ' ἐνώπιον ἰσχυρῶς πνέοντες καὶ φέροντες παραδόξως ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μικρὰς πτέρυγας. Τοὺς ἄλλους δίσκους πληροῦσιν εἰκόνες ποικίλων ζώων, ἐξ ὧν ἄξιοι σημειώσεως κατ' ἔξοχὴν εἰναι οἱ ἵγθίες ὅκτὼ ἐν δλῳ· ἡ τοιαύτη ἐπανάληψις τοῦ πρωτίστου τῶν χριστιανικῶν συμβόλων ἐν κανονικοῖς σχεδίοις ἀποστάσεσι, βεβαίως δὲν στερεῖται θρησκευτικῆς ἐννοίας καὶ ἀποτελεῖ ἐν ἐπὶ πλέον τεκμήριον ὅτι καὶ ἐν τοῖς δαπέδοις ἐπὶ δὲν ἀπηξίουν νὰ εἰκονίζωσι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἀντικείμενα ἀναμιμήσκοντα τὴν συμβολικὴν εἰκονογραφίαν τῆς ἀρχεγόνου τέχνης¹.

Τὸ ὄνομα τοῦ ἀγίου, ἐπ' ὄνοματι τοῦ ὄποίου ἐτιμάτο ὁ ναὸς ὁ περικλείων ποτὲ τὸ ψηφιθέτηρα, καὶ ἡ χρονολογία τῆς ἴδρυσεως αὗτοῦ περιέχεται: ἐν ἐπιγραφῇ ώσαύτως διὰ ψηφίδων γεγραμμένη καὶ κειμένη παρὰ τὴν θέσιν ἐν ἡ ἔκειτο ὁ βωμός. Η πολύτιμος αὕτη ἐπιγραφὴ διαλαμβάνει: ὅτι «τὸ πᾶν ἔργον τῆς ψηφώσεως» ἀφιερωθὲν εἰς τὸν ἐν ἀγίοις μάρτυρα Χριστοφόρον ἐγένετο ἐπὶ τοῦ χωροεπισκόπου Γεωργίου καὶ τοῦ διακόνου Κύρου ἐπιτρόπου καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ εὐσεβεστάτου ἱερέως Ζαχαρίου ἐν μηνὶ Δαισίῳ τοῦ ἔτους 701, ινδικτιῶνος ἐνάτης.

Ο ἀνευρὼν τὸ ψηφιθέτηρα Renan ἐνόμισεν ὅτι ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἡ χρονολογία εἰναι ἡ λεγομένη τῆς Σιδῶνος καὶ ὅτι ἐπομένως τὸ ἔτος

¹ Πρβλ. Bayet, *Recherches* σελ. 79.

701 ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸ ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως 575. Ἀλλ' ὅμως τοῦτο σύμμαχός συμφωνεῖ πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ ψηφιδωτοῦ, ὅπερ καὶ πατέ τοὺς ιδιαιτέρως ἐγκύψαντας εἰς τὴν μελέτην τῆς χριστιανικῆς ἐν

Eix. 57. Ψηφιδωτὸν δάπεδον ἐκ Φωκίης (Bayet).

τῇ Ἀνατολῇ τέλγης δὲν δύναται νὰ εἶναι μεταγενέστερον τοῦ τέλους τῆς Δ' ἑκατονταετηρίδος. Τοῦτο προσεπιμαρτυρεῖ καὶ σύγχρισις αὐτοῦ πρὸς ἄλλα τῶν χρόνων τούτων ψηφιδωτὰ καὶ μάλιστα τὰ ἐν τῷ μαυ-